

OSMANLI DEVLETİNİN SON YÜZYILINDA MALATYA-TOKMA (TOHMA/TOKHMA) NEHRİ SUYU'NUN ARAZİ VE İÇME SUYUNDA KULLANIMI

*The Use Of Malatya Tokma (Tohma/Tokhma) River As Drinking Water And Land In The
Last Century Of Ottomans*

Sevim ERDEM*

Özet

Bugünkü Malatya, tarihi süreç içerisinde birkaç defa yer değiştirmiş ve ilk olarak Arslantepe ve çevresi yerleşim yeri olarak alınırken daha sonra Melitene adı verilen yer ikinci merkezi olmuş son değişimini ise Osmanlı Devleti zamanında Hafız Paşa'nın emri ile gerçekleştirmiş ve Aspuzu bağlarına yerleşmişlerdir.

Malatya önemli yolların kesiştiği noktada yer alır. Bilhassa Roma ve Bizans dönemlerinde doğu sınırlarının kontrolünün sağlanması açısından askeri bir öneme sahip olmuştur. Şehir Cumhuriyet'in ilk yıllarında il merkezi konumuna gelmiş ve bilhassa iki önemli demiryolu hattının şehre ulaşmasıyla hem mekânsal büyüme hem de nüfus bakımında önemli bir artış sağlamıştır.

XIX. Yüzyılda Avrupa başkentleri hızlı bir imar hamlesi yaşarken, bir yandan da şehrsel altyapılarını geliştirmeye çalışmışlardır. Bu değişim, su alanında da kendini göstermeye başlamıştır. Şehirlerde basınçlı su dağıtımının yapılmasına başlanmış. Suya olan ihtiyacın gün geçtikçe artması, devletin yeni yerleşim yerlerini açması, fabrikalaşma, sulu tarımın giderek daha yaygın hale gelmesi, suyun daha sistemli kullanımını gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında verilen hizmetlerin büyük bir kısmı imtiyaz karşılığında yapılmaya başlanmış, Tohma Suyunun da Meşrutiyet devrinde devlet ekonomisine kazandırılması için imtiyaza verildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Malatya Sancağı, Tohma (Tokhma) Suyu, Meşrutiyet, Osmanlı Devleti

Abstract

The current location of city of Malatya has changed several times throughout the history. The first site was Arslantepe neighbourhood which later changed to a second site, called Melinete. And finally, with the command of General Hafız, Asbuzu/ Aspuzu vineyards became the last site for settlement.

Malatya has a location where important roads cross. Therefore, it has kept its importance as an important passageway route. Particularly in Byzantium and Roman periods, it had a military significance in order to control the east border. Malatya attained a central position in the first years of the Republic. As two important railroads was connected to the city, there was a notable growth in the city both physically and demographically.

In the 19th century, there were rapid city development plans in European capitals along with the attempts to develop infrastructure of the cities. Such changes had also a reflection in the issue about drinking water. The distribution of pressure water was started in the cities. The period of fountain water was replaced by a new period in which water was distributed to houses and workplaces through taps. As the need for water increased day by day and the new sites, industrialization and irrigated farming became more and more widespread, it became compulsory to use the water systematically. In the last century of Ottoman Empire, most of services were given in exchange for privileges and it was seen that Tohma water was also given for privilege in order to bring it in state economy in the period of constitutional monarchy.

Key words: The Sanjak of Malatya, Tohma (Tokhma) water, constitutional monarchy, the Ottoman State.

Giriş

Malatya'nın yerleşim alanı olarak varlığını M.Ö. 4500 yıllarına kadar götürmek mümkündür. Çeşitli medeniyetlerin hâkimiyet alanı içerisine girmesinden dolayı birçok etnik unsurun ve

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BİTLİS sevimerdem23@hotmail.com

beraberinde çeşitli kültürlerin ve dinlerin etkisinde kalmıştır. Bunlar arasında; Roma, Bizans, Maruni, Paulikian, Pers ve Arapları saymak mümkündür.

Malatya adı yani Melitene bugün Eski Malatya olarak bilinir ve Güneydoğu Anadolu'da Malatya kent merkezinin 7 km kuzeydoğusunda yer alan yerleşim yeridir¹.(Bakınız Harita I-II).

Yaşlı Plinius² kenti “Semiramis’in³ kurduğunu” ifade eder ve Plinius burada daha eski bir yerleşimin olduğunu belirtir. Bu yerleşim alanı M.Ö. 4500’lerde kurulmuş olan Arslantepe’dir⁴.

M.Ö. 2000 sonlarında birkaç kilometre ötede kurulan Melitene’nin adıyla yeni bir yerleşim yeri kurulur ve bu yeni yerleşimin adında bir süreklilik dikkat çekecektir. Hitit kayıtlarında Malidiye/Maliya olarak geçen kenti Asurlular Melid/Melidu/Milit, Kaneş belgelerinde Melita, Urartular Meliteia, Yunan ve Romalılar Melitene olarak kullanılacak ve günümüz Malatya adı da buradan gelecektir⁵.

Geç Hitit döneminde bir kent devleti olarak görülen şehir, izleyen dönemde Urartu, Asur Krallığı hâkimiyetinde kalır. Pers egemenliği döneminde Kappadokia Satraplığına bağlanır. Bu devirde Perslerin merkezini Batı Anadolu’ya bağlayan ünlü Kral Yolu’nun Melitene’den geçmesiyle şehir askeri ve ticari bakımdan önem kazanır. Bu yol İran üzerinden gelerek Malatya-Ankara-Eskişehir-Afyon-Denizli istikametinden Efes ve Milet’e ulaşmaktadır.

İskender sonrası dönemde kent; Selevkos, Kappadokia ve Pontus krallıklarının hâkimiyetine girer. Romalılar zamanında Fırat’ın batısında yer alan önemli bir askeri merkez olur ve Romalıların bölgeye gelmesiyle şehir 4 km kuzeyindeki Eski Malatya’ya taşınır. Bugün Battalgazi adıyla bilinen mevkiidir. I. Theodosius döneminde (M.S. 379-395) Armenia eyaleti iki parçaya ayrıldığında başkenti Melitene olur.

Bu şehre İranlılar *Aspozan* derler, Türkmenler Mal-Atiye, Araplar Malatye derler. Yunanlılar Rakabe, Tarihçiler ise Dar’ül- Rakabe demişlerdir⁶.

Malatya, Bizans ve Arap devletlerinin sınırını teşkil etmesi dolayısıyla bu iki devlet arasında geçen mücadelelerde önemli bir merkez olmuş ve Türkler, Anadolu’ya geldiklerinde bazı şehirlerin adını değiştirirken Malatya adını korumuştur. Arapların sıklıkla kullandıkları Malatiyye adını benimsemişlerdir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu şehre Dar-ı Rakabe adını verdiklerini kayıt eder⁷.

Türklerin ilerleyişi ve başarılarını doğudaki Bizans ordusunun engelleyememesi üzerine Bizans bölgeye yeni kuvvetler göndermeye başlar. Tuğrul Bey, devletin merkeziyetçi kudretini sağlamlaştırdıktan sonra bizzat kendisi Anadolu seferine girişir. Selçuklu Şehzadeleri üç koldan; Kars-Ani, Malazgirt-Muş ve Erzurum üzerinden Erzincan-Kemah’a kadar ilerleyen koldur. Emir

¹ Cladius Ptolemaeus; *Geographia*, Starssburg 1513, Theatrum Orbis Terrarum tarafından yayınlamıştır.

² Plinius Secundus, Garus (Yaşlı MS. 23-79) Romalı bilgidir. Antikçağın dev ansiklopedi yazarıdır. *Naturalis Historia* adlı çalışması vardır. Alper Can; *Antik Çağ Sözlüğü*, Sentez Yayıncılık, İstanbul-2015, s.753.

³ Semiramis; Efsanevi Asur Kraliçesidir. İlk Asur kralı Ninus’un eşi. Ninus tüm Asya’yı hükmü altına alma isteğine kapılmış buda da büyük oranda başarılı olmuştur. Ninus’un ölümünden sonra Semiramis tek başına hüküm sürdür. Kraliçe Babil’de ovayı kaplayan bendler, surlar, sarnıçlar, kanallar, setler yaptırmış ve pek çok kent kurmuştur. Bunlardan biri de Melitene’dir. Alper Can; *a.g.s.*,s.849.

⁴ Arslantepe; Anadolu’nun güneydoğusunda Malatya’nın 6 km kuzeydoğusunda yer alan höyük tipi yerleşimdir. İlk kez M.Ö. 4500’lerde iskân edilmiştir. Arslantepe’nin ilgi çeken özelliği devlet oluşumunun örnekleri olan saray kalıntılarına rastlanılmış olmasıdır. Anadolu’daki devlet oluşumuna ilk örnek olarak yorumlanır. Alper Can; *a.g.s.*,s.135.

⁵ Bakınız: Göknur Gögebakan; “Malatya”, *İslam Ansiklopedisi*, C.42, DİA., s.469. Ernst Honigman; “Malatya”, *EI*, s.230.

⁶ “...Çünkü bu şehrin ilk banisi Yunus Nebi ümmetinden Rakabe isimli Kayser olup, sonradan Aspoz ismindeki kızı tarafından imar edilmiştir. Bu kız babası ile birlikte Meram Bağında bir mağara içinde gömülmüştür. Şehrin ileri gelenleri şehrimizin ismi “Mal-Atiye”dir derler. Çünkü Ulu Efrasiyab burada bulunduğuandan Efrasiyaba “Mal-Atiye”, “Mal-Geliyor” demişlerdir. Ancak mülk ve toprak kayıtlarını havi defterlerde “Malatya” yazılıdır. Mustafa Kuşçuoğlu; *a.g.e.*, s.13.

⁷ Tülay Metin; *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, İstanbul-2013, s. 21-26; Göknur Gögebakan; “*a.g.m.*”, s.469.

Dinar komutasındaki kuvvet Kemah, Arapkir üzerinden Malatya önüne gelir. Selçuklular o devirlerde Anadolu'nun en zengin ticaret şehirlerinden biri olan Malatya'da altın, gümüş, çeşitli mücevherler ve değerli kumaşların var olduğundan haberdardır.

Selçuklu devleti 1058'de şehri ele geçirir. Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas, Türklerin sorunsuz bir şekilde Malatya'ya ve Sivas'a kolaylıkla girmeleri üzerine bu şehirlerin surlarının ve hendeğinin onarılması için doğu eyaletleri valilerine emirler verir. Dukas, Malatya'nın surlarını tamir ettirerek Selçuklulara karşı tedbirler alsın da Afşin komutasındaki birlikler Bizans'ı yenilgiye uğratacaktır. Selçuklu akınları, Bizans sarayında endişe uyandırmaktadır. Romanes Diogenes, Malatya'yı önemsemediği için Ermeni komutan Philaretos kumandasındaki bir orduyu buraya sevk eder. Ancak Malazgirt'te Sultan Alparslan'a yenilir. Büyük Selçuklulardaki sarsıntılı dönemde bu bölgede bir boşluk oluşur ve Ermeni komutan Philaretos, Malatya'dan Antakya'ya kadar uzanan bölgede bir Ermeni beyliği (1074) tesis etmeye çalışır. Kısa sürede Göksun, Raban, Tarsus, Misis, Anazarba ve Ceyhun'u zapt ederek geniş bir alana hâkim olur. Philaretos'un ölümünden sonra Ermeni asıllı Ortodoks Gabriel Malatya'da hüküm sürmeye devam eder. Malatya havalisi bir süre için Hristiyan yöneticilerin elinde kalmıştır⁸.

Bir süre sonra şehir Danişmentlerin eline geçer ve Malatya'daki hâkimiyetleri uzun süre devam eder⁹. Malatya, Anadolu Selçukluları döneminde "Darürrifa" (üstünlük ve asalet) şehri olarak anılır. Danişmentliler Selçuklu döneminde Malatya önemli kültür ve ilim şehri özelliği kazanır.

1. Osmanlı Devleti Kayıtlarında Malatya

Malatya'ya 1338'lerde Memlukler hâkim olmakla birlikte XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Malatya ve civarı Dulkadiroğulları ile Memlukler arasında mücadele alanı olmuştur. Malatya ilk olarak 1399'da Yıldırım Bayezid, Memluk nüfuz sahasına inerek Fırat Havzası boyunca Malatya, Elbistan, Behisni, Darend ve Divriği'yi ele geçirip Osmanlı sınırını doğuda genişletmiştir. Malatya, Osmanlı hâkimiyetine alındıysa da uzun süreli bir hâkimiyet olmadı. Şehir bir süre daha Safevi tehdidi altında kalacaktır.

Malatya'nın ilk tahriri 1518'lerde yapılmıştır¹⁰. İkinci ve üçüncü tahrirler ise 1530 ve 1560 tarihlerine rastlar. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Malatya birçok mahalleleri, camileri, medreseleri, çarşıları surlar içerisinde bulunan bir şehirdir. Şehrin 1560'lardaki nüfusu 8.700'den fazla idi ve bunun ancak 1.300 kadarını gayr-i müslim Ermeniler teşkil ediyordu. XVI. yüzyıl ortalarında Malatya'da 32 mahalle bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹. Malatya XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin doğudaki bazı siyasi askeri teşebbüslerinde konak yeri olmuştur. IV. Murad'ın Revan Seferi dönüşünde Diyarbakir'den Malatya'ya gelmiş ve Malatya da bir süre konaklamıştır. 1837'lerde bu surlar pek harap haldedir. Sur'un kuzey kapısı Alaca-kapı, güneye bakan kapısı Meşak-kapı idi. Batısındaki kapı ise Sıpdirus adını taşıyordu. Şehrin bir kısım mahalleri surların dışında bulunduğu gibi bir kısım cami mescit ve zaviyeleri de sur içerisinde bulunuyordu.

1.2. XIX. Yüzyılda Malatya Sancağı

Malatya, Fırat nehrinin batısında, geniş sahrada eski bir kasabadır. İstanbul'dan doğuya uğranılan bayındır bir yerleşim yeridir. Buradan yarım fersah¹² doğuya gidilince Fırat nehrine varılır ve gemiler hazır, geçerler. Bu şehrin ovası dağlarla çevrilidir. Ardı Sis Vilayetidir. Bir küçük nehir bunları sular ve Sur'a uğrar bostanlar bu nehir üzerindedir. Batıya-kuzeye-Maraş'a ve Haleb'e asker menziliyle 8 günde varılır.

⁸ Tülay Metin; *a.g.e.*, s.35-41.

⁹ Gökür Gögebakan; "*a.g.m.*", s.470.

¹⁰ "...Malatya ve yöresi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1517 tarihli olduğu tahmin edilen bir sancak listesinde Yahya Paşaoğlu Mehmed Bey'in yönetiminde Arap vilayeti içinde yer alan bir sancak olarak geçmiştir..." Gökür Gögebakan; "*a.g.m.*", s.472.

¹¹ Nejat Göyünç; "*a.g.m.*", s.655-656. Mustafa Kuşçuoğlu; *a.g.e.*, s.16.

¹² Fersah; 5.000 metrelik mesafedir. Şemsettin Sami; *Kamis-u Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1999, s.989.

Meliten Vilayetinin kuzey hududunu tayin etmek güçtür. Buradaki sınır Arapkir'den gelen Kozluk Çayı'na kadar götürmek mümkündür. Melitene bahçelerinde 2 saat yürüdükten sonra Torosların dağlık bölgesine doğru yönelinir ve 18 saatlik yürüyüş sonrası Toros'un eteklerine 1 saat uzaklığı olan Sürgü kasabasına gelinir¹³.

1830'lerde Malatya'nın bucakları; Adıyaman, Divriği, Şiro, Bucak, Taşabad, Tinel, Kahta, Gerger ve Cubas'dır¹⁴. 1830'lerde birkaç defa civar göçebelerin hücum ve tahribine uğrayan, salgın hastalıklar sebebiyle nüfusu azalan şehir 1838/1839 kışında da Hafız Paşa'nın ordugâhı olmuştur. 1830'lerde Hafız Paşa Malatya-Akçadağ bölgesi ayanları ile meşguldür¹⁵. Bu sebeple halkın büyük bir kısmı evvelce yazlığa gittikleri, güneydeki Asbuza'ya temelli olarak yerleşerek bir daha geri dönmemişlerdir. Böylece bir "Eski" birde "Yeni" sıfatlarını taşıyan iki Malatya meydana gelmiştir¹⁶. Aspuzu modern Malatya'nın çekirdeğini oluşturmuştur.

Poujoulat, 1837'de Malatya'ya yolculuğu sırasında Sivas ile Malatya arasında bulunan Deliklitaş köyünün vergiden muaf olduğunu belirtir. Zira Türk köylüsü Sivas-Malatya yolu güvenliğini sağlamaktadır. Sık sık Kürtlerin saldırılarına uğramaktadır¹⁷. Eski Malatya artık 1837'lerde tamamen harap haldedir. Osmanlı Devleti, Eski Malatya'yı 2 saat uzaklıktaki geniş bahçelere yerleşmek üzere yavaş yavaş Meliten'i terk etmek üzeredir. Yüzyıllardır, bahçelerin ortasında yalnızca küçük bir köy vardır. Şimdi ise burada büyük ve zengin Yeni Malatya adlı bir şehir vardır. Meliten ile yeni şehir arasındaki mesafe 2 saattir. İki şehir arasındaki arazi eşit olmayan parçalara bölünmüştür. Bu arazi tarım yapmaya pek elverişli değildir¹⁸.

Osmanlı Devleti, XIX. Malatya'yı önce Diyarbekir'e sonra ve Mamuratü'l-aziz Vilayetine bağlı olarak yönetecektir¹⁹.

2. Malatya Tarihi Açısından Suyun Önemi

Yaşlı Plinius, kenti "Semiramis'in kurduğunu" ifade eder. Semiramis; Efsanevi Asur Kraliçesidir. İlk Asur kralı Ninus'un eşi. Ninus tüm Asya'yı hükmü altına alma isteğine kapılmış nitekim başarılı olmuştur. Ninus'un ölümünden sonra Semiramis tek başına hüküm sürer ve Kraliçe Babil'de ovayı kaplayan bendler, surlar, sarnıçlar, kanallar, setler yaptırmış ve pek çok kent kurmuştur. Bunlardan biri de Melitene'dir²⁰.

Strabon Melitene'yi tanımlarken; Kapadokya'da her tarafında meyve ağaçları olan tek kent olarak tanımlar ve ekler "**Böylece hem zeytin üretir ²¹hem de Hellen şarabı ile rekabet eden Monarite şarabı elde eder**" diye yazmıştır²². Charles Texier'de Küçük Asya adlı eserinde "**Üzüm salkımların büyüklüğü hayret verici**" olduğunu ifade eder ve Strabon'un bahsettiği Monarite şarabının bu üzümden yapıyor olmalı diye yazmıştır²³. Hititler ise Maltiya olarak isimlendirdikleri kente "**Bal**" karşılığı vermişlerdir. Maltiya şehrinin simgesi olarak da "**Öküz başı ve ayağı**" ile bütünleşmiştir²⁴.

¹³ Adnan Işık; *Malatya Tarihi (1830-1919)*, s.47.

¹⁴ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.22.

¹⁵ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.31.

¹⁶ Nejat Göyünç; "*a.g.m.*",s.654. Göknur Gögebakan; "*a.g.m.*", s.471.

¹⁷ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.37

¹⁸ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.39.

¹⁹ İbrahim Yılmazçelik; *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara-1995, s.7-8 ve 124-125.

²⁰ Alper Can; *a.g.s.*,s.849. Ali Cevad; *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugat*, Mahmud Beğ Matbaası, Dersaadet-1313, s.729.

²¹ "Her ne kadar müttekaddim Semiramis'in ikametgâhı olan bu beldenin tezyinat-ı mahsusasında olan meyvedar eşcar meyanında zeytin ağaçlarını zikr etmişler ise de bu zikirleri asılsızdır..." Ali Cevad; *a.g.s.*, s.729. Tohma havzası tarımında ve sanayide o kadar ileri gitmiş ki, zeytinyağı ve sirke imalatı geliştirilmiştir..."Fütühül- Buldan'dan alıntıyı Mehmet Ali Cengiz; *Tohma Havzası*, Beydağı Matbaası, Malatya-1987, s.3.

²² Alper Can; *a.g.s.*, s.601.

²³ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.29.

²⁴ Tülay Metin; *a.g.e.*, s.23.

Melitene’de suyun varlığı ve kullanımını antikçağlardan itibaren vardır. M.Ö. 66’da Roma egemenliğine geçen kent Fırat²⁵ ırmağına yakın konumu nedeniyle önemli bir merkez haline gelmiştir ve bu konumu yüzünde Romalılar M.S.70’te XII. Lejyonu buraya yerleştirmiştir. Arrianus Fırat Nehrinin *“Tigris’in tersine etrafındaki araziden daha yüksekte aktığı için sulama amacıyla rahatlıkla kullanıldığını ifade eder”*²⁶.

Aspuzan bağları; su ve havzasının güzelliği sınırsız derecede meyvesinin bolluğu sebepleri önemlidir. Başlıca meyveleri şunlardır: Al Hamri, Sarı Hamri, Mişmiş Hamri, Beyaz Hamri, Bek Hamri, Sulu Hamri, Etli Hamri isimli yedi türlü sulu kayısı vardır. Zerdalisinin hesabı bilinmez gayet bol olduğundan pestil yapılıp tüccarlar ülkeler diyar diyar taşıyıp satarlar. Seksen türlü sulu armudu kayıtlarda yer alır. Malatya’nın yedi türlü elması olur. Yedi türlü ayvası olur. Aspozan bağları içinde Seyyit Battal Cafer Gazi’nin dünyaya geldiği ev Beytül-hüzün vardır²⁷.

Etrafı dağlarla çevrili olan şehirde asma, badem ve ceviz ağaçlarının bol olduğu toprağında hem sıcak hem soğuk bölge tahıllarının yetiştirildiği söylenir. Zekariyya el-Kazvin, Rum ülkesinde bulunan bu meşhur şehirdeki bir dağdan beyaz bir su fışkırdığı ve Fırat Nehri’nin bölgedeki ziraatı zenginleştirdiğini anlatır²⁸. Malatya’nın çeşmelerinin suyu saf ve tatlı olup Bağ-ı Kuhi Ahker’den yani Kömür Dağından ve Der-Mesih (Derme) kaynaklarından çıkararak şehri sular. Sebillerden 7 tanesi büyük şehir sebilleri gibi gösterişli olup birisi Silahtar Mustafa Paşa’nındır²⁹.

Malatya’nın suyu ve havası gayet latiftir. Denizde ve karada dolaşan seyyahların beyanına göre havası Tebriz’in iç çekici havasına benzetilmektedir. Havasının güzelliğinden halkı dinç, güçlü, kuvvetli ve rahatına düşkün ve güzel tenlidirler. İki bin kadar kuyuları vardır. Bağ ve bostanlarını bu berrak sular ile suladıkları bazen zaruri ihtiyaçların giderilmesi için evlerde kuyu suyu da kullanırlar. Gerçi kuyu suyuna ihtiyaçları yoktur. Ama yine de her hanede birer kuyu bulunmaktadır.

Moltke eserin de, Malatya ve su arasındaki ilişkiyi tanımlarken ; *“Gölge ve suyun ne büyük bir mutluluk olduğunu anlamak için kızgın sıcakta bir doğu yolculuğu yapmak ve sonunda Aspuzuya varmaktır”* şeklinde ifade etmiştir³⁰.

Yeni Malatya’ya doğru ilerlerken önümüzde Beydağı vardır. Bu dağın gri rengi ve çıpla verimsiz görünümü, eteklerine kadar uzanan göz kamaştırıcı bitki örtüsü ile şaşırtıcıdır. Yeni Malatya, ıssız ve sonu olmayan çirkin bir çölün ortasında harikulade bir vaha gibidir. Bu şehir 5 fersahlık bir alanda meyve bahçeleri ile doludur. Sık koruluklar, ağaçlı yollar ve Beydağı eteğinde kaynayan şırl şırl dereler ovaya doğru yayılır.

Yeni Malatya’nın sakinleri Küçük Asya ve Mezopotamya’da ilk insanın hayatının başladığı yer olarak Asbuzu olduğunu söylüyorlar³¹. Şehrin en önemli akarsuları başta Fırat olmak üzere Tohma, Kuruçay ve Sürgü ile diğerlerini saymak mümkündür³².

2.1. Malatya’da Su İdaresi

Malatya XIX. yüzyılın sonlarında idari bakımdan Mamuratü’l-aziz vilayetine bağlıdır. Malatya-Haleb bölgesinin su işleri ile bu vilayetten gönderilen mühendisler ilgilenmektedir. Mamuratü’l-aziz vilayeti Ser-Mühendislikçe görevlendirilecek mühendis talebinde bulunmuştur. Mühendisler gelene kadar Belediyelerin kalfaları gerekli keşif çalışmalarını yapmakla yükümlüydü.

²⁵ Alper Can; *a.g.s.*, s.315.

²⁶ Ali Cevad; *a.g.s.*, s.597.

²⁷ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.44.

²⁸ Gökür Gögebakan; *“a.g.m”*, s.471.

²⁹ Mustafa Kuşçuoğlu; *a.g.e.*, s.19.

³⁰ Helmut Von Moltke; *a.g.e.*, s.254.

³¹ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.39.

³² Tülay Metin; *a.g.e.*, s.40.

Vilayet İdaresinden mühendis gelene kadar Malatya Belediyesi kalfası bu işleri yapmakla yükümlüdür³³. Malatya Belediyesi ilk temel masrafları karşılamaya Vilayet idaresince yetkiliydi.

Malatya halkı sularının bakım ve onarımı ile meşgul olmaktadır. Buna güzel bir örnek olarak Malatya Kazası Göndik köyü halkının çalışmalarını verebiliriz. Malatya'nın temel su kaynağı olan Derme nehrinin bendlerinin tamir, bakım ve onarım işlerini yapmaktaydı. Devlet bu işe karşılık vergi muafiyeti sağlamıştır. Ancak bu işi “*mîn'el-kadîm*”³⁴den beri yapmakta oldukları anlaşılmaktadır.

Malatya sınırları dahilinde akan sular tarım arazisini sulamada ve içme suyu olarak kullanılmasından dolayı mevcut suyun ölçülü ve nizamlı kullanımına özen gösterilmiş bunun için devlet memurları görevlendirilmiştir³⁵.

Malatya Liva İdaresi, suları şehrin çeşitli kurumlarına dağıtmaktaydı. Bu kurumlardan biri de Malatya'daki Mahpushanedir. 1914'te 13 koğuşlu Malatya Mahpushanesinin çeşmeleri zarar görmüştür. Çeşmenin bakım ve onarımı tamamlanana kadar Belediye doktoru mahkûmların su ihtiyacının Çarşı'da bulunan 2 kuyulu Handan karşılanmasını fenni olarak uygun görmüştür. Ancak suyun temini küp alınması ve diğer masraflar hesaplanınca 250 kuruşu bulmaktaydı. Bu nedenle çeşmenin tamirinin yapılmasının daha ekonomik olacağına karar verilmiştir³⁶.

Malatya civarındaki sular aynı zamanda askeri geçiş güzergâhında yer almaktadır. Sultan IV. Murad Han, Bağdat Seferini Malatya civarındaki suları geçerek gerçekleştirmiştir. Devlet bu geçişi gerek yaptırdığı taş köprüler gerekse dubalar ve gerekse kelekler vasıtasıyla sağlamıştır. Bu köprülerden en meşhuru ise Kömürhan köprüsüdür. Bugün bu köprü askeri amaçlı olarak hizmetini devam ettirmektedir³⁷.

3. Tohma Havzası ve Yerleşimleri

Bugünkü Malatya; Anadolu'nun güneybatısında Yukarı Fırat Havzasında yer alır. Sultan Suyu ve Sürgü çayları ile Akdeniz'e, Tohma Vadisi ile İç Anadolu'ya, Fırat Vadisi ile Doğu Anadolu'ya açılarak bir geçiş noktası oluşturur³⁸.

Tohma havzasına yerleşen insan toplulukları iki karakter göstermişlerdir. Kıyıya ve kıyıya yakın yerlere yerleşenler ve dağlık kesimlere yaylalara yerleşenlerdir. Tohma kıyısına yerleşen toplumlar genellikle köyler, kasabalar kurmuşlar, sebze ve meyve üretmişlerdir. Çarşılar ve pazarlar oluşturarak ticareti, sanatı ve kültürü geliştirmişlerdir. Dağlık kesimlere yerleşmeler ise çok sonraları olmuş buradaki insanlar daha çok hayvan yetiştiriciliği ile uğraşmışlardır. Hem kıyıdaki için hem de dağdaki için Tohma bir hayat damarıdır. Tohma'nın öteki büyük kolu olan Balıklı Suyu'da aynı ölçüde önemlidir.

³³ BOA. DH-MB-HPS-M-00012-00079-001-001, 27 Mart 1330/9 Nisan 1914.

³⁴ “...Harput sancağına tabi Malatya Kazası kurrasından Gündik/Göndik nam karye ahali mezkur Malatya kazası vürudunda cereyan etmekte olan Derme nam nehir bendlerine tamir ve tathir edegeldiklerinden vergüden muaf olarak ol-babda yedlerinde çend kıta emr-i ali bulunmuş...”BOA. A-MKT-UM-00019-00038-001-001, 8 SİN 66/19 Haziran 1850.

³⁵ “...Mamuratü'l-aziz vilayeti dahilinde Malatya'da Deyr-i mesih nehrinden beher sene Martın 15'inden teşrin-i evvelin 15'ine kadar isticar ve mezruatın sakı varidesi için şehri 300 guruş maaşla müstahdem 1 nefer müşir ile 60'er guruş maaşlarla müstahdem 9 nefer safiyye müddet-i mezkure tarafından verilen ceman 5880 guruş ücretin mahalli müteferrika tertibine zimmeten tesviyesi hususunun maliye nezaretine celilesine havalesi tezkir edildiğine dair Şura-yı Devlet Maliye dairesinden tanzim olunan mazbata leffen arz ve takdim olunmuş olmağla...”BOA. BEO- 000976-073174-001-001, 28 Haziran 312/10 Temmuz 1896.

³⁶ “...mahpushane denilen 13 koğuşdan ibret olub beher koğuşa aid olmak üzere 10 teneke su işab eder bir küp lazım olub ve bu küpün alt tarafında bir musluk takılması iktiza edeceği beher küpün 15-20 guruşu alınacağı tabii olub binaen aleyh mezkur küpler 250 guruş raddesinde bir masarif yapılacağı cihetle bu masarifin böyle fuzuli olaraktan sarf edilmesi muvaffak olamayacağı der-kar olduğundan mezkur çeşmenin icab eden tamiri cihetinde bir an evvel tesri-i...” BOA. DH-MB-HPS-M-00012-00079-001-001, 27 Mart 330/9 Nisan 1914.

³⁷ BOA. DH-I-UM-EK 00016-00022-001-001, 19 Mayıs 332/1 Haziran 1916.

³⁸ Helmut Von Moltke; a.g.e., s.189.

Tohma ve Balıklı Suyu; Tohma Havzasını oluşturmaktadır³⁹. Tohma vadisi ile Kuruçay vadisi arasında yer alan Akçababa dağları Nurhak dağlarının kuzeydoğuya doğru sokulan uzantıları durumundadır. Tohma Vadisi askeri açıdan kolaylık sağlamaktadır. Bizans tarihinden edindiğimiz bilgi kadarıyla İmparator Dukas zamanında Selçuklulara bağlı Afşin Bey komutasındaki ordu Melitene’de karşılaştığı orduyu yenilgiye uğratarak Tohma ırmağı vadisi boyunca ilerleyip Kayseriye’ye kadar gittiler ve buradan Konya istikametinde İç Anadolu’ya kadar akınlar düzenleyip Konya’ya kadar ilerlediler⁴⁰.

Balıklı kolu ise Uzunyayla’nın Gürün ve Kangal hudutlarından doğar, Karışık Köyü Dereleri ile beslenerek Sofular-Bicir-Darılı Alvar (Yünlüce) Köylerini geçerek Kuluncak’a gelir. Malatya’nın dört bir yanından nehirler akar. İçinden ve dışından büyük-küçük 17 adet nehir vardır. Simsat Suyu, Malatya’nın Simsat Kalesi dağlarından çıkıp şehrin dışında Tohma Suyuna karışır.

Tohma suyu, nehir Rakabe dağlarından gelir ve kendisine Aspuzan Bağlarında 3 adet küçük akarsu karışır. Daha aşağıda Pınarbaşı Suyu ile birleşir. Ondan aşağıda ise Der-Mesih suyu karışıp Aspuzan bağlarını sulayarak Malatya kalesinin duvarının etrafından geçerek akar gider. Daha aşağıda Devval Deresi isimli yerde Tel Suyu ile birleşir.

Tel Suyu; Malatya şehrinden 5 mil kadar aşağıdaki Tohma Suyundan bir kol ile birleşir ve cümlesi bir Uluçay olarak akar. Rum ve Divriği tarafından gelen tüccar vesair adamları, seyyahlar bu nehir üzerindeki Sultan Hasan Mansur’un yaptırdığı Kırkgöz Köprüsünden geçerek Malatya’ya ulaşırlar⁴¹.

Malatya ovası geçildikten sonra Tohma suyu 2 fersah kadar devam ederek Fırat nehrine dökülür. Malatya’dan çıkarak kuzeyden güneye doğru giden eski bir yol Pont kıtasına gider⁴².

Hasanbadrik (Fethiye); Malatya kuzeyinde, Hekimhanı ile Malatya arasında Fırat nehrinden bir merhale batıda bir büyük dağ eteğinde mamur bir kasabadır. Yolgeçen hanı üzerine düşer ve Şar geçidinde geçilip isteyen Hasandabrik’e isteyen Hekimhan’a gider. Bu dağ doğudan batıya Hasandabrik semtine kadar devam eder, Kırkgöz suyu bu dağdan çıkıp bir taş köprü altından geçerek Şar Geçidinden yukarı da Fırat Nehrine dökülür. Malatya ile Hasandabrik arasında akar⁴³. Buna Tohma suyu denir. (Bakınız Harita III-IV).

Şehri ihya eden çay, Tohma suyunun bir kolu olan Sultansuyu’dur⁴⁴. Bununla meyve bahçeleri ve bostanlar sulanır.

İsmi küçük bir köyden alan Kozluk, gayet dar ve iki yanı şakuli (dikey) ola bir vadiden akar. Fırat Nehri’ne karışmadan evvel Meram Çayı ismindeki bir dereyi alır. Fırat nehri burada güneye doğru geniş bir kavis yaparak Tohma Suyuna varıncaya kadar başka bir su karışmaz⁴⁵. Tohma ile birleşerek Fırat nehrine akarlar.

Tohma suyunun civarında önemli bir yer de Hasan Çelebi’dir. Sivas yönünde geline Deliklitaş’ın doğusunda yer alan 12 Türk yerleşimden biridir. Hasan Çelebi, güzel manzaralı 12 kadar dere ve çayın suladığı yeşillik ve meyvelik bir vadidir. Hasan Çelebi’den sonra Malatya’ya doğru Kuruçay ve Tahir Köyü geçilir. Eski Malatya’ya 2 saat uzaklıktaki Kırkgöz köprüsüne ulaşılır⁴⁶. Bu köprü Tohma Suyu üzerinde kurulmuştur.

³⁹ Mehmet Ali Cengiz; *a.g.e.*, s.3-5.

⁴⁰ Tülay Metin; *a.g.e.*, s.40.

⁴¹ Mustafa Kuşçuoğlu; *a.g.e.*, s.30.

⁴² Adnan Işık; *a.g.e.*, s.31.

⁴³ Adnan Işık; *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁴ Yavuz Sultan Selim zamanında Malatya Osmanlı hâkimiyetine girdi. Mısır seferi sırasında Hadım Sinan Paşa kumandasındaki ordu 1516’da Memluk sınırında olan Sultan suyu civarında konakladığında Sinan Paşa şehrin Memluk valisine haber verip askerlerin Fırat üzerinden köprü kurarak geçmelerine izin verilmesini istedi. Bu istek kabul edilmeyince de Malatya’yı ele geçirdi. Göknur Gögebakan; “*a.g.m*”, s.471.

⁴⁵ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.31.

⁴⁶ Adnan Işık; *a.g.e.*, s.38.

Malatya'nın bir antrepo konumunda olması yol güzergâhından da anlamak mümkündür. Nehirler vasıtasıyla gelen ürünler karayolu ile dağıtılmaktadır.

Tohma nehri üzerinde hanlarda vardır. Bunlardan biriside Kalolar hanıdır. Darende'nin 55 km doğusundadır. Bu han Sultan II. Abdülhamit zamanında Akçadağ'daki Hamidiyye Kışlası ile birlikte yapıldığı söylenmektedir⁴⁷.

Tablo 1: Han ve Gidilecek Yönler⁴⁸

Han	Han	Han	Han	Han	Han	Varılacak Yer
Çingene Hanı	Şahna Hanı	Sarıhacı Hanı	Kurttepe Hanı	-	-	Elbistan
Çingene Hanı	Yazı Hanı	Kömüş Hanı	Hekimhanı	Kötünün Hanı	Alaca Han	Sivas
Yazı Han	Horum Hanı	Kara Han	Kızılca Han	Kantarmış Hanı	Mirçinge Hanı	Divriği
Çifte Han	Görk Hanı	Tepe Hanı	Çifte Han (Taşkale)	-	-	Kahta
Yarımca Hanı	Şişman Hanı	Kömür Hanı	-	-	-	Harput

Şehrin 5 km güneyindeki tepelerden müteşekkil olan vadideki sular Malatya'yı kadimden beri sulamakta ve meyve ve bahçelerinin gelişimini sağlamaktadır.

4. Tokhma⁴⁹/Tohma Suyu

Tohma adı; Saka-İskit kökenli Toharlar adlı bir topluluktan geldiği belirtilmektedir. Bir diğer isim kaynağı ise Halife El-Mansur zamanında *“Malatya şehrinden 30 mil uzakta Kubakib Irmağı kenarında karakollar”* inşa etti. Buradaki *“Kubakib”* adı Tohma'dır.

Tohma Havzası halkı ise Dokma-Dökme kelimelerinin zamanla Tohma olduğunu söylüyorlar. Zamanla Tohma suyu yüksek yerlerden dökülerek atılarak akmaktadır. Bu akış şekline de bu adı almış olacağı tahmin edilmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin arşiv kayıtlarında da *“Tohma-Tokhma”* şeklinde geçmektedir. Dok-ma; çok su anlamına da gelmektedir⁵⁰.

Tohma Havzasına yerleşen insanlar kıyıya ve kıyıya yakın yerlerde yerleşenler ve dağlık kesimlere ve özellikle yaylalara yerleşenler olarak ayırmak mümkündür. Tohma nehri kıyısına yerleşenler; köy, kasaba kurmuşlar, sebze meyve yetiştirmişlerdir⁵¹. Nehir hem kıyıdaki hemde dağın başındakiler için *“hayat damarıdır”*.

Helmut Von Moltke ise Tohma Nehrini tanımlarken şu şekilde ifade eder;

Meşhur bir İngiliz Mühendisine sormuşlar “Acaba Allah nehirleri ne için yarattı” diye “kanallara su versin diye” ifadesini kullanırken, Helmut ise “taşları da sulasın diye” sözünü kullanmıştır⁵².

Tohma Suyu (eski Melas yahut Karemos) Malatya'ya yakınında Fırat nehrine karışır⁵³. Fırat nehrine karışmadan önce Pınarbaşında büyük bir kaynak olarak çıkan Deyr-i Mesih suyu Tohma Suyuna karıştıktan sonra birlikte Fırat Nehrine karışır. Tohma Suyu,⁵⁴ Fırat Nehri'ne karıştığı yerden itibaren bakılırsa büyükçe bir **“Y”** harfi çizmektedir. Harfin kollarının birleştiği yere Suçatı⁵⁵ adı verilmiştir. Suçatı mevkiinde Akçatoprak (Mığıdı), Karadığın, Irmaklı (Mezgididen) ve Yeşiltaş köyleri vardır. (Bakınız Resim 1)

Resim 1: Tohma Suyunun Fırat Nehrine Karıştığı Hali

⁴⁷ Mehmet Ali Cengiz; a.g.e., s.92.

⁴⁸ Gökür Gögebakan; *“a.g.m”*, s.476.

⁴⁹ Roma kayıtlarında Tokhma olarak geçer. (Bakınız Harita III).

⁵⁰ Mehmet Ali Cengiz; a.g.e., s.8.

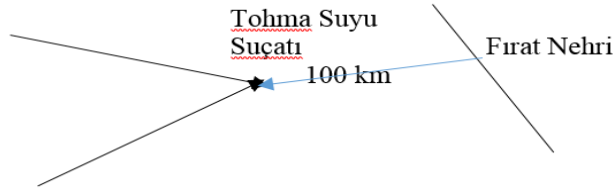
⁵¹ Mehmet Ali Cengiz; a.g.e., s.3.

⁵² Helmut Von Moltke; a.g.e., s.253.

⁵³ Helmut Von Moltke; a.g.e., s.193.

⁵⁴ Mevlut Oğuz; *Malatya Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Durumu (M.Ö.5500-M.S.1920)*, İstanbul-2000, s.68.

⁵⁵ Suçatı mevkiinde Çatalbahçe (Ozan) Barajının yapımına 1986 yıllarında başlanmıştır. Bu mevkide köyler su atında kalacaktır. Mehmet Ali Cengiz; a.g.e., s.6.

Tohma nehri; Güründe Tohma Havzasının bittiği yerde yani Uzunyayla'nın başladığı yerden doğar. Küçük derelerden beslenerek yine Gürün'ün Suçatı denilen kasabasında Gökpınar ve Sazcağız kaynaklarının sularını alarak Darende'ye girer. Darende'de Gürpınarı (Aşudu) suyu ile birleşir. Daha sonra Gedikağzı, Yenice ve Balaban Çayları ile beslenerek Suçatı'ya kavuşur bu kolun uzunluğu tahminen 60 km kadardır. Tohma Nehrinin bir kolu olan Balıklı ise, Uzunyaylanın Gürün ve Kangal hudutlarından doğar. Karlıklı Köyü dereleri ile beslenerek Sofular, Bicir, Darılı Evler (Yünlüce) Köylerini geçerek Kuluncak'a gelir. Kuluncak'ta Başören, Konaktepe, Ciritbelen ve Köyderesinin cılız sularını alarak Karaçayır, Karıncalık, Sultanlı hudutlarından geçer ve Kızılhisar, İlisuluk ve Ayvalı Dereleri ile beslenir ve Hantarız (Hontoroz) Boğazından geçerek Suçatı'na ulaşır ve bu kolun uzunluğu 100 km'dir.

Tohma Nehrinin su yapısı ufak bir yağışta Tohma'da su hemen sel veya milli akmaya başlar. Bu nedenle Tohma'da balık az yaşar. Tohma'ya karışan Balıklı Kolu ise fazla sel ve milli değildir. Suyu, Tohma'ya göre daha berraktır.

Tohma Suyu⁵⁶, Anadolu coğrafyası içinde batıdan Fırat Nehrine kavuşan en büyük akarsudur. Aynı zamanda büyük bir vadi ve havza oluşturur. Tohma Havzası, Fırat Havzasından bir dağ silsilesi ile ayrılır. Bu dağ silsilesi; kuzeyden Kurşunlu Dağlarının biraz alçalarak ve birazda daralarak güneye yani Akçadağ dağ topluluğuna kavuştuğu yerdir. Tohma suyu kuzeyden güneye doğru daralarak uzanan dağ silsilesini oluşturan sırtın ortasından açılan bir yarıktan geçerek Yazıhan'a oradan da Fırat Nehrine kavuşmaktadır (Bakınız Harita III, V)⁵⁷. Fırat Havzasından veya Yazıhan Havzasından Tohma Havzasına geçmek isteyenler kolay kolay yol bulup geçemezler. Malatya'ya sahip olmak isteyen Tohma Havzasını ele geçirmelidir.

Fırat Havzasından Batıya geçip Tohma Havzasına ilk yerleşenlerin Kafkaslardan gelen Kimmerler olduğu söylenmektedir. Hititler M.Ö. 7000'li yıllarda buraya yerleşmişlerdir. M.S. 7.yy.larda Araplar, Selçuklular, Türkmen aşiretleri, Oğuz boyları ve Karakeçililer buraya gelmiştir.

Osmanlı Devleti buralarda ilerledikçe Tohma Havzası için önemli olan Çatalköprü önemini yitirmiş. Artık geliş ve gidişler sadece doğudan değil batıdan-kuzeyden-güneyden yapılmaya başlamıştır. Balaban mevki Tohma için önemli olmaya başlamıştır. Tohma havzası Osmanlı Devleti egemenliğine girdikten sonra Diyarbakır Eyaletine bağlanmıştır. Suyun kontrolünde havzanın idaresi de Diyarbakır Eyaletine verilmiştir.

Tohma suyu genelde dar bir vadiden geçmektedir. Fırat nehrine doğru her iki taraftaki düzlüklerin genişlemesi 1 ile 20 km arasında değişmektedir⁵⁸.

Tohma'ya karışan su; Tohma havzası içerisinde yer alan Kuyucak mevkiinin su ihtiyacı akar ve kaynar sulara uzaklığından dolayı sulama suyu Setrek Çayından getirilmektedir. Kuyucak halkının su ihtiyacı ise Ören'deki Gavur Hamamı denilen mevkide açılan bir kuyu ile temel su ihtiyaçlarını gidermektedir. Su, toprağın 30 cm kadar altında toprak künk-puhreklerle doğuya-batıya-kuzey yönüne doğru götürüldüğü sanılmaktadır. Kuyucak mevkiindeki su 1940'lı yıllarda merhum Şeyh Mustafa tarafından künkler vasıtasıyla 1 km kadar aşağıdaki Balaban-Tohma boyu

⁵⁶ Mehmet Ali Cengiz; *a.g.e.*, s.7.

⁵⁷ Tohma Suyunun geçtiği dağı yarararak geçtiği mevkie halk Şuğul demiştir. Bu Şuğul'un yüksekliği 500 metredir. Tohma, burada derinleşir yaya olarak geçmek zorlaşır. Tohma'nın doğduğu sırtın üstünde doğal bir kale vardır. Mehmet Ali Cengiz; *a.g.e.*, s.11.

⁵⁸ Mehmet Ali Cengiz; *a.g.e.*, s.19.

köylerine giden yol üzerine alınmış sonradan da önüne bir kürüm yaptırılmak suretiyle daha geniş istifadeye sunulmuştur.

4.1. Tohma Suyunun Arazi Sulamasında ve İçme Suyunda Kullanımı

Tohma'nın Deyr-i Mesih nehrinin çarşıya doğru olan suyunun geçtiği mevkilerden biri olan Çarkabey kasabasından geçen kısımdaki su kirlenmiştir. Bu su Bugün Malatya merkezinde akmakta olan ve Çarşıbaşı'ndan başlayıp Hristiyan mahallesinde açıkta bir halde bulunan sudur. Kasabanın hem havasını bozmakta hem de birtakım hastalıklara sebebiyet vermektedir.

Akmakta olan suyun zararını önlemek için suyun üstünün kapatılmasının uygun olacağı Belediye tabiiplerince önerilmiştir. Bu kapatılma işi için 2.040 arşın uzunluğunda ve 1,5 arşın derinliğinde ve 1 arşın genişliğinde ve tabanına sal yerleştirerek üzerine kesme sal taşı kapatılmak suretiyle bir lağım yapılması uygun görülmüştür.

Bu ölçülerdeki bir lağım taşının yapımı için ortalama 72.000 bin kuruş harcanacaktır. Bu meblağın 24.380 kuruşu suyun üzerinde bulunan hane ve arazi sahiplerinden karşılanırken geri kalan 48.000 kuruşun ise Malatya Belediyesinin geçen yıldan arta kalan meblağdan karşılanmasına ve bu konuda Mamuratü'l-aziz Vilayet idaresinin izni istenerek durumun Dahiliye nezaretine bildirilmesi istenmektedir.

Şura-yı Devlet, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda Vilayet idaresinin bu yetkisini kullanmasına izin verilmesini istemiştir⁵⁹.

4.2. Arazi Sulaması

Tohma suyu geçtiği bölge halkını kalkındırmaktaydı. Bu nedenle Tohma'nın geçtiği yerlerdeki köylüler tarafından kullanılmak isteniyordu. Örneğin; Malatya Sancağı dâhilinde yer alan Emirden Köyü halkı ekonomik sıkıntı çekmekteydi. Zira arazileri tarıma elverişli değildi. Köy halkının ekip biçme işleri ile meşgul olması için Kırkgöz Köprüsüne 4 saat mesafede bulunan Harabhan mevkiindeki devlete ait olan 50 dönümlük arazinin kendi köylerine tahsis edilmesini ve buranın köy haline getirilmesi için izin istemekte idiler. Köy oluşturulması ile ilgili ilk talep 28 Mayıs 1310/9 Haziran 1894'te yapılmıştır. Emirden Köyü ileri gelenlerinden Derviş Ömer ve 5 neferi bu taleplerini 4 Cemaziyel-evvel 1312/3 Kasım 1894 Ser-Askeriye 'ye yazmışlardır.

Ancak Emirden köyü ileri gelenlerinin istedikleri arazi Tohma Suyuna akan Sultan Suyu çiftliği arazisinin sınırları dahiline eklenilmesi düşünülen arazidir. Bu nedenle Sultan Suyu çiftliği arazisi Nezaretinden bu konu hakkında görüş istendiği gibi Ser-Askeri teşkilatından da bilgi istenmektedir. Zira bu arazi askeri teşkilatın meyve sebze tahıl ihtiyacını gidermek amacıyla oluşturulmuş özel bir çiftliktir⁶⁰.

Tohma havzasında Çiftlik-i Hümayun oluşturulması çalışmaları 1860'lı yıllarda başlanılmıştır. Zaman içerisinde Malatya Kazasında yer alan Tohma suyu ve Sultan Suyu mevkilerinde devlet adına bir Çiftlik-i Hümayun oluşturulmuştur. Zamanla bu çiftliğin büyütülmesi gündeme gelmiş ve 1866'da civardaki bazı arazilerinde bu çiftlik dahilinde yer alması gündeme gelmiştir. Arazi geliri Devlet hazinesi geliri kapsamında yer alacaktır⁶¹.

4.3. Tohma'nın İmtiyaza Verilmesi

Malatya Sancağından geçen Tohma Suyu'ndan arazi sulamasında istifade etmek ve boş halde bulunan Bezihan mevkiinin suya kavuşması imtiyazını devlet 1880'lerde Mehmet Şevki Efendi'ye vermiştir⁶². Mehmed Şevki Efendi ve Şirketi sulanacak araziye karşılık olarak vergiden muafiyet

⁵⁹ BOA. İ-DH-01318-00015-001-001, 8 Cemaziyelahir 312/7 Aralık 1894.

⁶⁰ BOA. BEO-000626-046945-001-001, 25 Zilkade 312/20 Mayıs 1895.

⁶¹ BOA. A-MKT-MHM-00348-00029-001-001, 8 N 1282/25 Ocak 1866.

⁶² Nafia Nezareti'nin Dâhili Nizamnamesi 'ne göre, seyr-i sefere açık olmayan nehirler ile göller ve bataklıkların temizlenmesi, arazisinin suya kavuşturulması yetkisini Vilayet İdarelerine vermiştir. BOA. T- 181. 4/1296, 3 Nisan 296/15 Nisan 1880.

talebinde bulunmuştur. Devlet araziden görülecek faydaya uygun olarak bir müddet için vergiden muaf tutmuştur⁶³. Ancak talebin sonu gelmemiştir.

4.4. Yazıhan Arazisi Sulama Çalışmaları

Malatya Sancağı dâhilinde bulunan Sultan Suyu Çiftliği'nin kuzeydoğu yönünde yer alan Yazıhan mevki susuz olduğundan dolayı 1884'e kadar imar olunamamış ve hatta su dahi buraya maalesef ulaştırılamamıştır. Arazinin suyunun olmaması Hazine için istifade edilebilecek bir alanda olmamıştır. Oysa arazi oldukça, geniş, büyük ve verimlidir. Su ile buluştuğu takdirde Hazine için önemli bir kaynak olacaktır.

24 Teşrin-i evvel 1300/5 Kasım 1884 tarihinde 7. Fırka Iskan-ı Harbiye Kaymakamlarından Mehmed Şükrü Malatya'ya görevlendirilmiştir. Kaymakam Mehmed Şükrü, Yazıhan arazisini gözden geçirdikten sonra bir rapor hazırlamıştır⁶⁴.

Bu raporda arazinin özellikleri şu şekilde belirtilmiştir:

Arazinin kuzeyinde Kuruçay, güneyinde Tohma Nehri, Doğusunda Fırat Nehri ve batısında Özsür deresiyle çevrili olup kuzey 4, güneye 6, doğuya 2, batıya 3 saat mesafede bulunan **şeb-i müteharrik** bir arazi olduğu, tahmini olarak 1 sata merbaa büyüklüğünde olduğu belirtilmiştir.

Raporda, arazi Tohma Nehri suyu ile sulanabilir. Ancak Tohma Nehrinin hangi noktasından bendler yapılarak ve cedveller/kanallar inşa edileceği konusuna gelince araziye suya kavuşturmak için güneyinde bulunan Tohma nehri mecrasının münasip bir noktası 3-4 gün zarfında araştırma yapıp Kızıl Geçit mevkiinin uygun yer olmadığı anlaşılmıştır. Tohma Nehri üzerinde bulunan Atıkan Karyesi, Yazıhan'dan 15.000 metre uzaklıkta olduğu tespit edilmiştir ve su yatağından da bir hayli yukarıdadır. Oysa Kızıl Geçit mevki Atıkan Karyesinin üst tarafındaki 15 km noktasından daha 70 metre kadar yükseklikte olup Yazıhan mevkiinin sulanması ve suya doyurulması için münasip ve müsaadeli bir noktasında olduğu ifade edilmiştir.

Yine raporda, buradan inşa edilecek kanallar vasıtasıyla arazinin 10 saatlik yani 200 dönüm merbaasının sulanabileceği ve ziraat edebileceği kanıtlanmıştır, sadece batı yönündeki 3 saatlik alanı kaplayan mahallin yapılacak olan kanallardan ve su yatağından daha yukarıda olması sebebiyle zirai faaliyetten ve sulamadan mahrum kalacağı tespit edilmiştir.

Raporda, bundan sonra yapılacak iş ise, açılacak su harkının hangi yerleri takip edeceği, ne taraflardan geçeceği ve geçtiği noktalardan sonra suyun belirlenen noktalara akıtılması ve bunların gerekli keşif çalışmalarının yapılarak arazi suya kavuşturularak önemli bir hayır işi yapılacaktır. Arazinin su altına alınması ile mükemmel bir "**Çiftlik**" haline getirilmiş olacaktır.

Yeni kurulacak olan çiftliğin sınırlarının belirlenmesine ve haritasının düzenlenmesine başlanılmıştır. Ancak mevsimin kışa doğru gitmesi Yazıhan mevkiinde sisin yoğun olması çalışmaları engellediği gibi arazi dâhilinde etrafında korunabilecek bir kulübe dahi bulunmadığından zaruri şartlardan dolayı çalışmayı bırakmak zorunda kalmışlardır. Mehmed Şükrü Bey, böylesine önemli bir vazifeyi yarım bırakmış olduğundan dolayı çok üzgün olup tamamlamaya muvaffak olamadığından dolayı baharda çiftlikle ilgili haritayı ve keşif defterini düzenleyerek arz ve takdim edeceğinin taahhüt etmiştir. Harput Valisi Nafi Efendi arazinin suya kavuşturulacağı ile ilgili Bab-ı Ali'ye ve Dâhiliye Nezaretine yazılar yazmış alınan cevaplar memnuniyet verici olmuştur.

Harput Valisi Hasan Bey Efendi'de Tohma nehri suyunun Yazıhan mevkinin getirilmesi çalışmalarını güzel ve başarılı bulmakla birlikte o da Malatya'da bulunan Sultan Suyu Çiftliğine bağlanmak üzere ve su çıkarılmak üzere teşebbüste bulunmuş hatta bu konuda çalışmalar yapılması

⁶³ BOA. T- 181. 4/1296, 3 Nisan 296/15 Nisan 1880.

⁶⁴ BOA. Y-PRK-ASK-00025-00028, 21 Kanun-u evvel 300/3 Aralık 1884.

amacıyla IV.Ordu Müşirliğine telgraf çekmiştir⁶⁵. Ancak gerek Hasan Bey Efendinin gayreti gerekse Mehmed Şükrü Bey'in çalışmaları düşünceden file geçememiştir. Çalışmalar plan, proje taslak halinde kalmıştır. Su getirilme projesi büyük ve önemli bir projedir. Büyük fedakârlıklar gerektirmekteydi. Mehmed Şükrü Bey, ancak Yazihan'da-Harput'ta bulunursa bu işin ancak tamamen sona erdirilebileceğini yoksa geçici görevlendirme ile bu işin tamamlanamayacağını belirtmiştir. ⁶⁶ Mehmed Rüşdü Bey, çalışmanın bekası için yeniden görevlendirme istemiştir⁶⁷.

4.5. Tohma'nın Arguvan'a Götürülme Düşüncesi

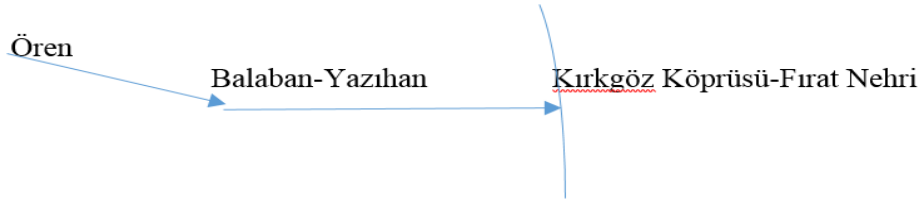
Ticaret ve Nafia Nezaretine yazılan yazıda Keban Madenine bağlı Arguvan nahiyesinde imara uygun 350.000 dönüm arazinin boş halde bulunduğu ve bu arazinin mahsulat üretimine uygun olduğu ve miri arazi statüsündeki bu arazinin üretime kazandırılması amacıyla Tohma Nehrinden yapılan kanallar vasıtasıyla su getirilmesi düşünülmüştür.

Bu iş için Vilayet İdare Meclisinin onayı alınmakla birlikte Dâhiliye Nezareti'nin görüşü beklenmektedir⁶⁸.

4.6. Tohma Suyu ve Köprüleri

Tohma Nehri, Malatya Sancağında, Akçadağ Kazasının Kürne Nahiyesi tarafından doğuya doğru akar ve Eski Malatya'ya 2 saat kala kuzeye dönerek Korucuk Ziyaretgâhi bitişiğinde yer alan Fırat Nehrine dökülür. Tohma suyunun derinleştiği yerlerde insanlar karşıya geçmek için Kırkgöz Köprüsü ve bir taş köprüden geçmek suretiyle doğudan-batıya ve güneye gidenlerin bu köprülerden geçerek gitmesi gerekmektedir. (Bakınız Resim 2)

Resim 2: Kırkgöz Köprüsü Konumu

Fırat suyunu batıya ve güneye bağlayan Tohma ve bunun kolları ve buralar yerleşen insanlar hep birbiri ile ilgili olmuştur⁶⁹.

Kırkgöz Köprüsü zaman içerisinde tahrip olmuştur⁷⁰. 1854 yılında bakım ve onarıma muhtaç duruma gelmiş ve tespit çalışmaları amacıyla yerel memurlardan Alacakapı Muhtarı Topaloğlu Ahmed keşif çalışmaları için görevlendirilmiştir. Ahmed'in çıkardığı maliyet toplamı 10.000 kuruştur. Bu meblağın 5212 kuruşluk kısmı bağış yolu ile karşılanırken 4700 kuruşluk kısmı ise Devlet hazinesinden karşılanması talep edilmiştir. Ancak 1854 yılında Nafia Nezaretinin almış

⁶⁵ ...Hasan Beğ Efendi dahi bir cemile göstermek üzere bu efkarda bulunduğu ruus-u halden anlaşılacakda olub bu şekilde beraber Malatya'da bulunan çiftlik-i hümayuna ilhak olunmak ve su çıkarılmak üzere teşebbüsatda bulunduğundan bu babda himmet buyurulması hususu Orduyu Hümayun Müşiriyetinden Harput Vilayetine dünkü gün bir kıta telgraf geldiği görülmüştür ancak bunların kaffesi kuvveden kalıp fiile çıkarılmayacağı derkardır çünkü bu hususta pek büyük fedakarlık ve himmet lazımdır yni icabına icra etmek üzere gayet ...ve metin ve burulmaz ve bir sadık bendenin sayaktan orada bulunub nezaret eder se belki matlub hasıl olur yohsa el-yevm çiftlik-i hümayuna kadar bakılıyor ve imar ediliyor ise burası da öyle olacağı şüpheden varestedir bi mennihi teali husussat maruza muhataallim cihan-ı tefhim asifaneleri buyuruldukdâ hemen muhtaç olduğum hüsnü nazarasar-ı fehimanelerinin hakk-ı tacdaranemde bir devam buyurulması teferruatı mahsusasına cüret eylerim ol-babda emr ve ferman hazret-i men lehül emrindir" BOA.Y-PRK-ASK-00025/00028, 21 Kanun-u evvel 300/3 Aralık 1884.

⁶⁶ BOA. Y-PRK-ASK-00025-00028, 21 Kanun-u evvel 300/3 Aralık 1884.

⁶⁷ BOA. Y-PRK-ASK-00025-00028, 21 Kanun-u evvel 300/3 Aralık 1884.

⁶⁸ BOA. DH-MKT-01808-00041, 2 Receb 308/11 Şubat 1891.

⁶⁹ BOA. DH-MKT-02230-00138, 4 Rebiül-evvel 310/26 Eylül 1892.

⁷⁰ Adnan Işık; a.g.e., s.251.

olduğu karar gereğince bu meblağın ancak 4000 kuruşu karşılanmıştır. 700 kuruşluk bir eksik vardır.

Kırkgöz Köprüsünün taşıdığı önemden dolayı 797 guruşun cüzi bir rakam olmasından dolayı Nafia Nezaretinden karşılanmasına karar verilmiştir⁷¹. Tamir bakım ve onarım yolu ile Karakaya Barajının yapımına kadar varlığını sürdürmüştür. Kırkgöz köprüsü, Eski Malatya'nın kuzeyinde ve Tohma nehri üzerindedir. Malatya yakınında bulunan bu köprüden vergi alınıp alınması konusu 6 Şubat 1314/18 Şubat 1899 tarihinde gündeme gelmiştir. Malatya Mutasarrıflığından da görüş istenmiştir. Mutasarrıflık verdiği cevapta köprü'nün Malatya'ya 3 saat uzaklıkta olan Tohma Nehri suyu üzerinde kurulu olduğunu ve köprü'nün zamanında Malatya'nın ileri gelenleri tarafından yapılan bir hayır eseridir. Bu köprü sayesinde Bağdad Caddesi yoluna ve Der-saadet'e gidilmektedir.

Malatya halkı yol bedelinden muaf tutulmuş değildir. Ayrıca bu köprüden geçişlerde vergi alınması halkı mağdur edecektir. Böylece 2 kat ücret alınmış olacaktır. Ücretin talep edilmesi halinde halk Tohma suyu civarındaki diğer geçitlerden geçmeye kalkacaktır. Bu ise yağışlı zamanlarda hem can hem de mal telefne yol açacaktır.

Malatya Mutasarrıflığı, Mamuratü'l-aziz Vilayetine yazdığı yazıda eğer köprüden vergi alınmak isteniyorsa bu miktarın cüzi bir miktar olması gerektiğini ifade etmiştir⁷². Bölge halkı vergi alınmaması konusunda Malatya Bidayet Mahkemesi memurları tarafından bir layiha hazırlanarak Şura-yı Devlete verilmiş evrak Maliye Dairesince değerlendirmeye alınmıştır⁷³.

Tohma suyu üzerindeki bir diğer köprü ise Kavlak Köprüsü (bir taş köprü)dür⁷⁴. Tohma suyu üzerinde Kırkgöz Köprüsünden sonra en uzun köprü bu olmalıdır. O nedenle bu köprüye Uzunköprü'de denilir.

Nehir üzerindeki bir diğer köprü ise Darende'yi dolayısıyla Tohma'yı Gürün ve Sivas'a bağlayan yol üzerindeki Darende'nin kuzeybatısında 15 km kadar ötede tek kemerli Avgun Köprüsüdür. Eski bir taş köprüsüdür. Burası aynı zamanda Darende-Gürün hududunu teşkil eder⁷⁵.

Firdevsi'nin Şehnamesinde geçen ve Sultan Murad Hazretlerinin beratı ile Malatya Sancağı dahilinde bulunan ve Tohma Nehri üzerindeki köprü ile bu köprü'nün 3 yıldan beridir tamiratına başlanılan köprü ile Hekimhan civarındaki Kara Kısıq Köprüsünün tamirata 1886 yılında tamamlanarak geliş-gidişe açılmıştır. Sultan II. Abdülhamit'e dualar eşliğinde resmi açılış töreni yapılmıştır⁷⁶.

SONUÇ

Eskiçağlarda daha çok kuvvetli bir askeri üs özelliği taşıyan Malatya, Ortaçağlarda giderek gelişme gösteren bir şehir haline gelmiştir. Arap Coğrafyacılar, Malatya'yı mevki olarak bir ticaret ambarı olarak değerlendirmişlerdir. Malatya'nın etrafının nehirlerle çevrili olmasından dolayı yükleme ve boşaltma niteliğinde bir antrepo bölgesi olma özelliğine sahiptir.

Sularının çokluğu ile toprağının fevkalade verimliliği ile Malatya tarih boyunca su ihtiyacını nehir sularından, kaynak sularından sağlamıştır. Gerek içme suyu gerekse arazi suyu neredeyse borulardan hiç akmayıp cadde ve sokaklardan fişkirır bir nitelik göstermiştir.

Malatya'daki Tohma suyu etrafına iki yönlü katkı sağlamaktadır. Hem içme suyu olarak kullanılmakta hem de arazi sulamasında kullanılmaktadır. İçme suyu olarak kullanımı Fırat

⁷¹ BOA. İ-MVL-00303-002391, 18 L 70/14 Temmuz 1854.

⁷²BOA. ŞD-01479-0004-001,7 Muharrem 317/18 Mayıs 1899. BOA. BEO. 001341-100516-001-001.4 Temmuz 1315/16 Temmuz 1899.

⁷³ BOA-İ-MVL-00303-002391, 18 L 70/14 Temmuz 1854.

⁷⁴ Mehmet Ali Cengiz;a.g.e., s.87.

⁷⁵ Mehmet Ali Cengiz;a.g.e., s.92.

⁷⁶ BOA.DH-MKT-01439-00038, 23 Safer 1304/21 Kasım 1886.

nehriine karışmadan önceki kısım için geçerlidir. Arazi suyunda kullanımı ise Fırat nehriine kavuştuktan sonradır.

Tohma suyu Fırat'a gelinceye kadar Deyr-i Mesih, Sultan suyu ve Pınarbaşı suları ile birlikte sancağın temel içme su kaynakları içerisinde yer almıştır. Tohma'nın ikinci önemli tarafı ise arazi sulamasındaki önemidir. Tohma kendine bir havza oluşturmuş ve bugün bu havza Malatya İli ile Sivas İli arasındaki mevkide kalmaktadır. Su, burada daha ziyade bir arazi sulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Nehrin etrafındaki köyler ve nehrin uzağındaki dağlık mevkilerde yaşayanlar için bu su bir hayat kaynağı özelliğı göstermiştir.

Tohma suyu, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında da en iyi şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Su, geçtiğı güzergâhtaki köy, mezra ve yaylalar açısından önemlidir. Devlet, bu suyu daha fazla köy ve mezraya ulaştırmak için teşebbüslerde bulunmuş, ancak çalışmalarda devamlılık olmadığı için başarı sağlanamamıştır. Mamuratü'l-aziz Vilayeti idaresi, kendi yetkisi çerçevesinde Tohma suyunu imtiyaza vermiş. Fakat işin devamı gelmemiştir. Keza askeri bir başka teşebbüs olarak devlet adına çiftlik kurulması ve bu çiftliğin Tohma suyu vasıtasıyla sulanması projesi de rapor aşamasında kalmış ve uygulamaya geçememiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA. A-MKT-MHM-00348-00029-001-001, 8 N 1282/25 Ocak 1866.
BOA. A-MKT-UM-00019-00038-001-001, 8 SİN 66/19 Haziran 1850.
BOA. BEO- 001341-100516-001-001.4 Temmuz 1315/16 Temmuz 1899.
BOA. BEO-000626-046945-001-001, 25 Zilkade 312/20 Mayıs 1895.
BOA. BEO- 000976-073174-001-001, 28 Haziran 312/10 Temmuz 1896.
BOA. DH-MB-HPS-M-00012-00079-001-001,27 Mart 330/9 Nisan 1914.
BOA. DH-MKT-01439-00038, 23 Safer 1304/21 Kasım 1886.
BOA. DH-MKT-01808-00041, 2 Receb 308/11 Şubat 1891.
BOA. DH-MKT-02230-00138, 4 Rebiül-evvel 310/26 Eylül 1892.
BOA. DH-İ-UM-EK 00016-00022-001-001, 19 Mayıs 332/1 Haziran 1916
BOA. İ-DH-00729-050816-001-001, 3 Sin 93/14 Haziran 1850.
BOA. İ-DH-01318-00015-001-001, 8 Cemaziyelahir 312/7 Aralık 1894.
BOA. İ-MVL-00303-002391, 18 L 70/14 Temmuz 1854.
BOA. ŞD-01479-0004-001,7 Muharrem 317/18 Mayıs 1899.
BOA. ŞD-01456-00020-002, 3 Mart 1295/15 Mart 1879.
BOA. T. 181. 4/1296, 3 Nisan 296/15 Nisan 1880.
BOA. Y-PRK-ASK-00025-00028, 21 Kanun-u evvel 300/3 Aralık 1884.

Tetkik Eserler

ALİ CEVAD; *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugat*, Mahmud Beğ Matbaası, Der-saadet-1313.

CAN, Alper; *Antik Çağ Sözlüğü*, Sentez Yayıncılık, İstanbul-2015.

CLADIUS PTOLEMAEUS; *Geographia*, Starssburg 1513.

CLAVDIS PTOLEMAEVS; *Cosmographia*, Bologna 1477.

GÖĞEBAKAN, Gökür; "Malatya", *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, DİA., s.469-471.

GÖYÜNÇ, Nejat; *Malatya'dan Görüş*, İstanbul-1985.

HONIGMAN, Ernst; "Malatya", *EI*, s.230-231.

HONIGMAN, Ernst; *Bizans'ın Doğu Sınırı*, Çeviren: Fikret İŞILTAN, İstanbul-1970.

İŞİK, Adnan, *Malatya Tarihi (1830-1919)*, İstanbul-1998.

KUŞÇUOĞLU, Mustafa; *Evliya Çelebi'den Malatya*, Mim Yayınları, İstanbul-1968.

METİN, Tülay; *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, İstanbul-2013.

MOLTKE, Helmut Von; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, 2012.

OĞUZ, Mevlüt; *Malatya Tarihi ve Sosyoekonomik Durumu (M.Ö.5500-M.S.1920)*, İstanbul-2000.

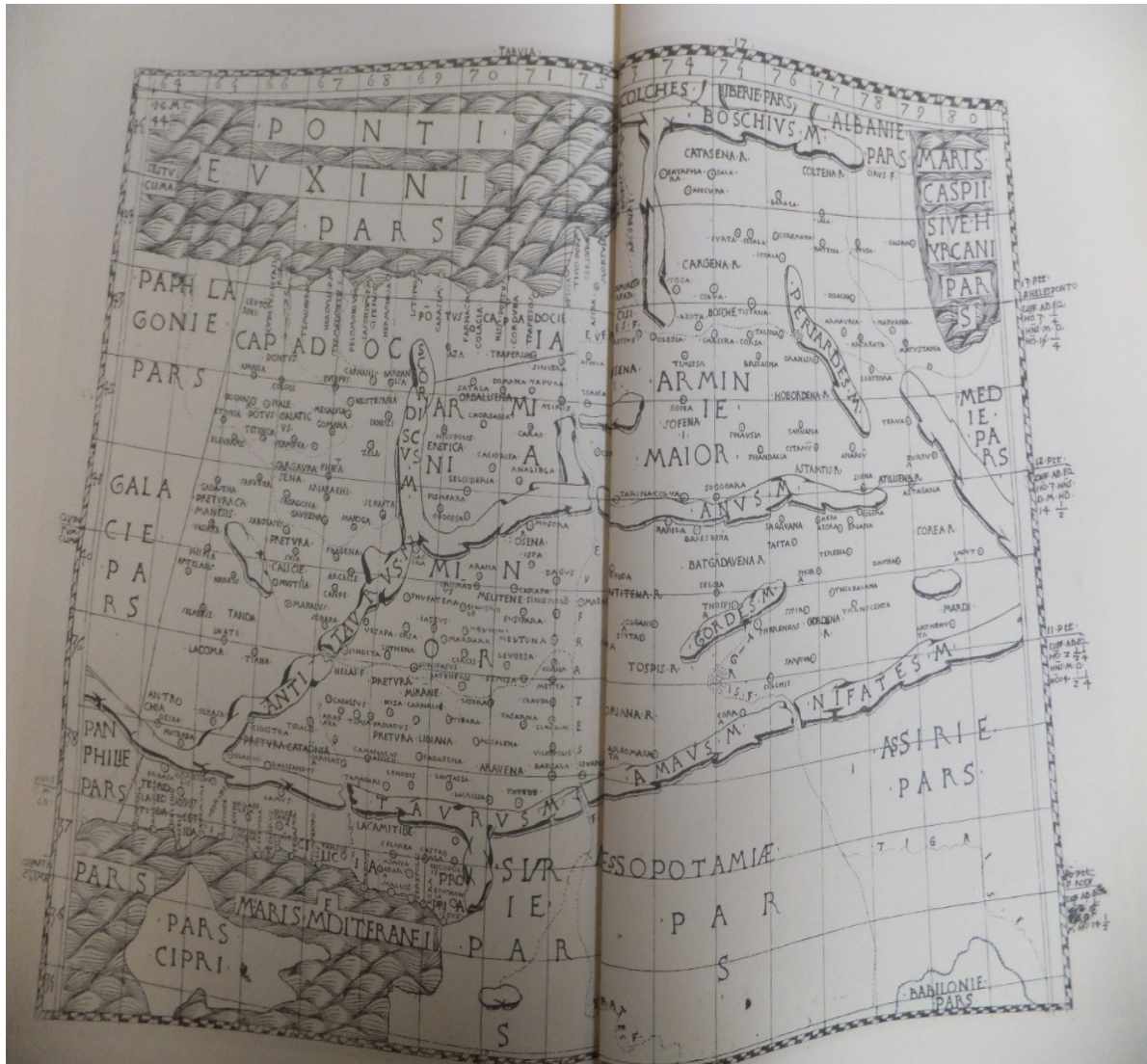
ŞEMSETTİN SAMİ; *Kamûs-u Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1999.

YAPICI, Süleyman; *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Malatya(1869-1908)*, Malatya Kitaplığı, İstanbul-2014.

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara-1995.

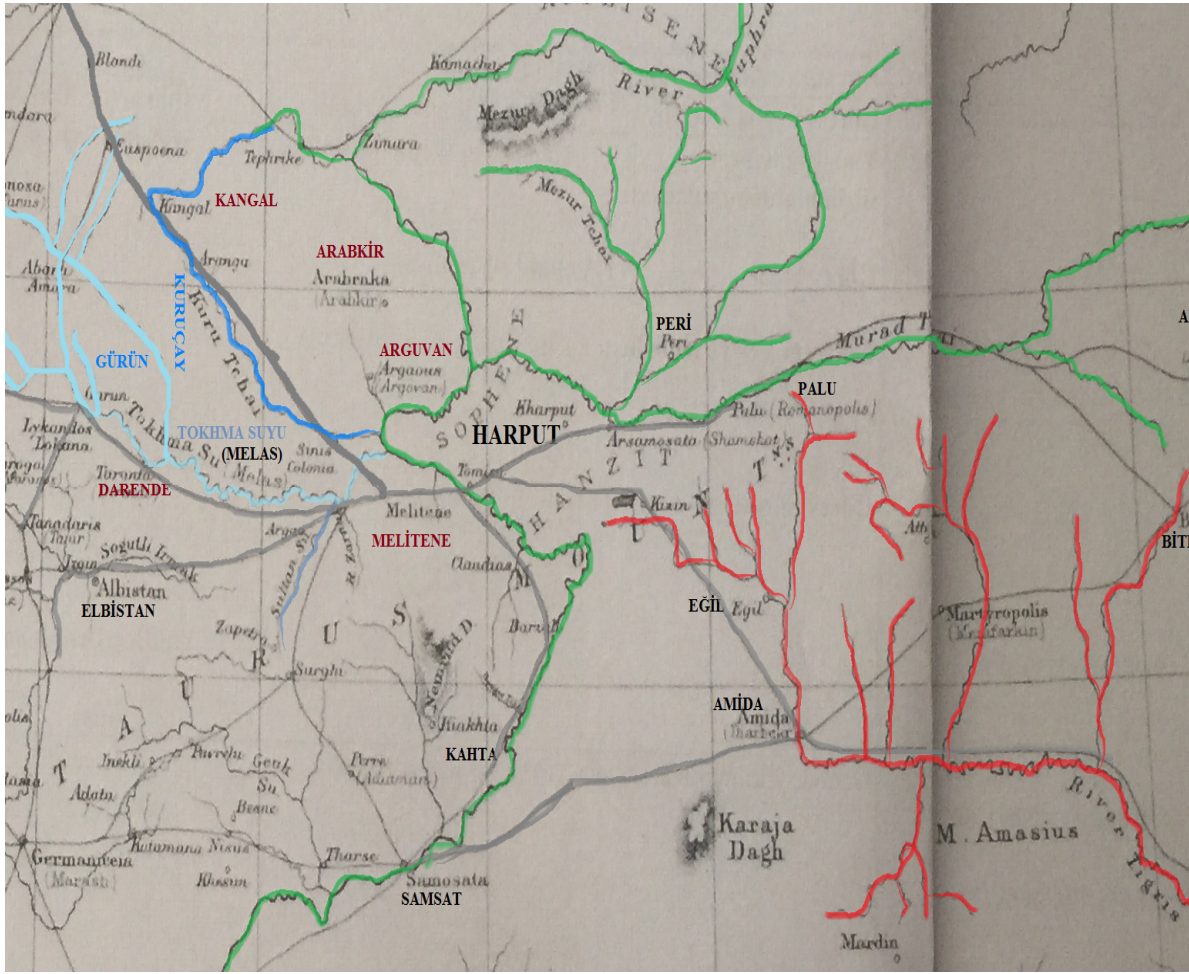
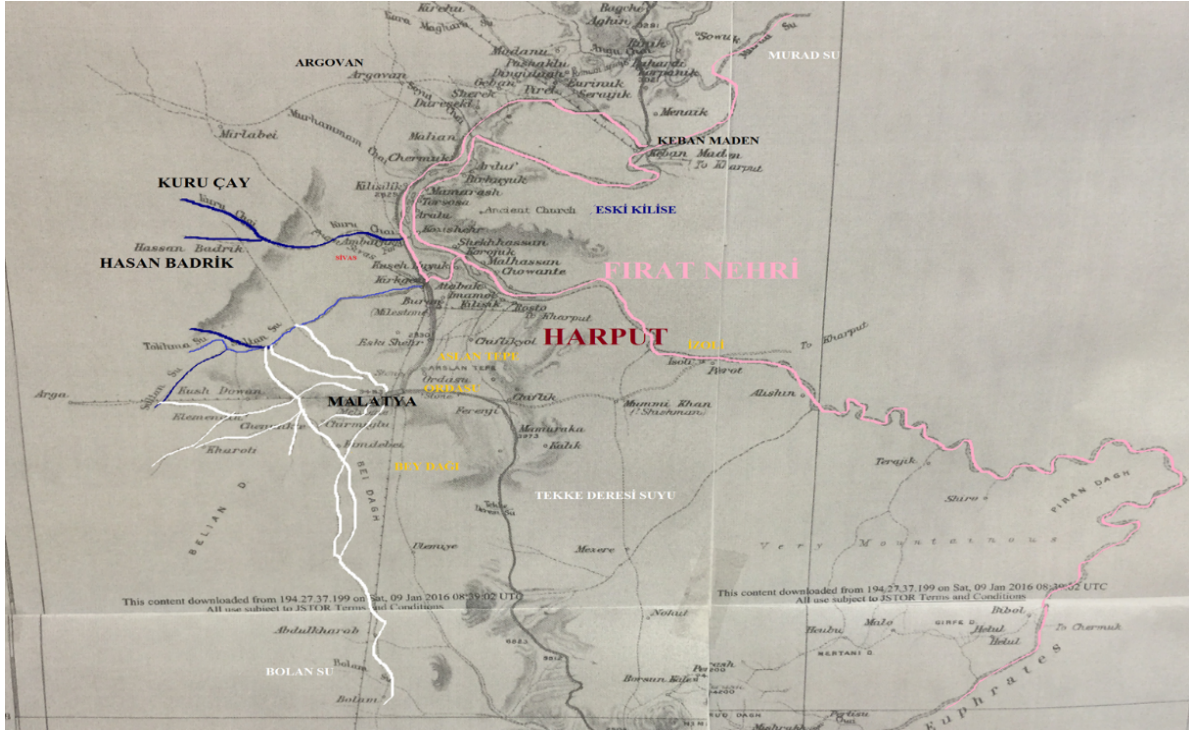
Harita I: Cladius Ptolemaeus; Geographia Adlı Kitabında Melitene

Harita II: Claudis Ptolemaeus; *Cosmographia*

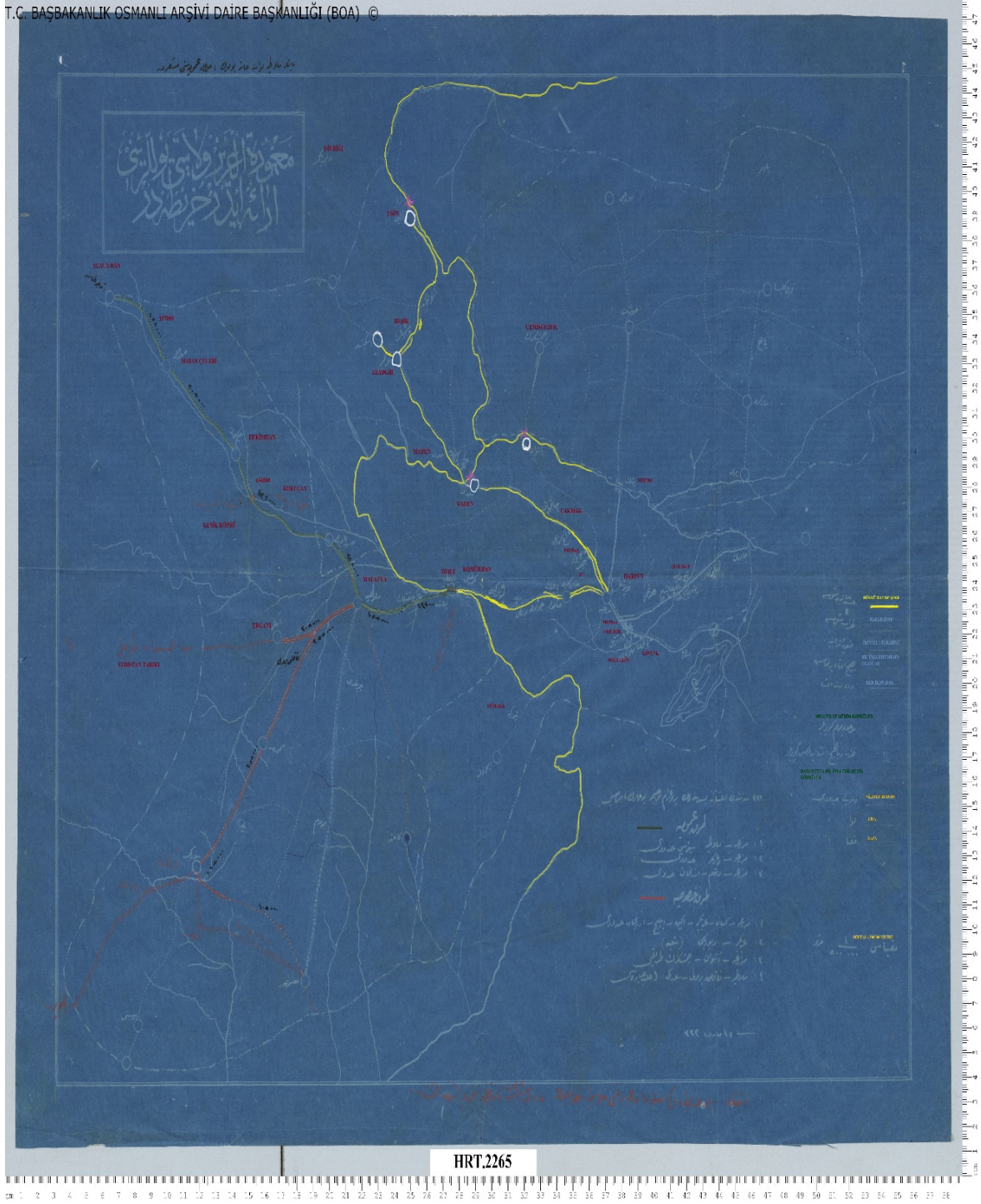

Harita III: Tohma/Tokhma Suyu

Harita IV.: Tohma Suyu ve Kolları

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞMANLIĞI (BOA) ©

Harita V: XIX. Yüzyılda Tohma Suyu ve Malatya (BOA. HRT-2265)

